

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA HÜKÜMETİN MİLLÎ EKONOMİ OLUŞTURMA GİRİŞİMLERİNE BİR ÖRNEK

*Dr. Leylâ KAPLAN**

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında meydana gelen en önemli gelişmelerden biri Tanzimat sonrası gayrimüslimlerin sahip olduğu haklarla edindikleri statünün yarattığı sosyal ve siyasî ayrıcalıklardır. 19. Yüzyılda Avrupalı devletlerin siyasî ve ekonomik güçlerini arttırarak Osmanlıyı yarı sömürge hâline getirme girişimlerinde gayrimüslimleri kullanmaları son derece dikkat çekicidir. Kapitülasyonlarla birlikte imzaladıkları çeşitli antlaşmaların ayrıcalığından faydalanarak himayelerine aldıkları gayrimüslimlere elçilik ve konsoloslukları aracılığıyla verdikleri ticaret beraatları ile Osmanlı dış ticaret hacminde önemli bir pay sahibi olmalarını sağlayan Avrupalı devletler, azınlıkların haklarını bahane ederek sık sık işçerimize müdahalelerde bulunuyorlardı¹.

II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından faydalanarak merkez devlet teşkilatı ile yerel yönetim teşkilatlarında görev alan², siyasî parti-

* C.B.Ü. Öğretim Üyesi.

1. Erdinç Tokgöz; Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, Ankara 1995, s. 2-3-4; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert; Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914), İstanbul 1994, s. 63.
2. Ticaret Mahkemesi Azası Soikilos Efendi, Refi Memuru İstephan Efendi, Belediye Dairesi Tabib Vekili Kostinti Semara, Aza: Mihail Efendi, Ticaret ve Ziraat Odası Azası İstephan ve Hacı Nikola, Denizli Sancağı Çal Kazası: Ticaret mahkemesi Azası Nikolaki Efendi, Ziraat Bankası Azası Vasikali Efendi, Reji Memuru: Pamı-nunde Efendi, Nafia Komisyonu Azası Vasilaki Efendi". Süleyman İnan; Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Denizli (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997, s. 77-78-83-84. "Menteşe (Muğla) Sancağı Meclis-i İdare-i Liva Aza-i Müntehibe İstavri Efendi, Mihaliki Efendi, Nafia Komisyonu Azası Mihaliki Efendi, Belediye Dairesi Tabibi Aşiyen Efendi, Aza: Apostol Efendi; Ticaret Odası Aza: Simon ve Kilimon Efendi, Orman İdaresi; muavini Ohannes Efendi, Başkatip Yorgi Efendi, Bazı memurin; Liva Nafia Kondoktörü Andon Efendi". Mestan Avlar; XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Mentese Sancağı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1997, s 132-133-134. 1908 yılı meclislerinde 275 mebustan 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Yahudi, 16 Slavdır. 1912 tarihli Mebusan Meclisinde 284 Mebustan 157'si Türk, 68'i Arap, 18'i Arnavut, 15'i Rum, 13 Ermeni, 4'ü Yahudi, 9'u Slav. 1914 Meclis-i

lerde ve parlamentoda temsil hakkını kullanan gayrimüslimler³, hükümetlerde Hariciye, Ticaret ve Nafia, Orman ve Maadin, Ziraat, Posta, Telefon ve Telgraf Bakanlıkları görevlerinde de bulunmaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğunun ticaret ve sanayisini ellerinde tutan gayrimüslimler, yabancı dil bildikleri, okullarında ticaret eğitimi aldıkları ve ticaretle uğraştıkları için Avrupalı tüccarlar tarafından kurulan acentalarda görevlendirilmişlerdi. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarını sömürgeleştirmek ve bölmek amacıyla yapılan plânlarda, ayrılıkçı fikirler taşıyan gayrimüslim azınlıklar önemli bir müttefik durumundadır. Avrupalıların desteğiyle ihracı yapılan tarım ürünlerinin üretildiği toprakları ele geçirilmesinde, Rum ve Ermeni cemaatlerin geniş topraklar satın alarak Türkleri azınlıkların işçisi durumuna getirmeyi hedeflediği görülmektedir. Bankacılıkta, demiryollarında, endüstride, sanayi ve ticarete hakim durumda bulunan gayrimüslimler, doktorluk, eczacılık, mühendislik, avukatlık yapmakta, vasıflı işçi olarak her alanda çalışmaktadır⁴. Üretimde her alanında (çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, süngercilik, sabunculuk, sigara kağıdı, zeytinyağı, kömürcülük) yer alarak, atölye ve fabrikalar kuran gayrimüslimler, ayrılıkçı Ermeni ve Rum faaliyetlerini destekleyerek, maddî yardımda bulunuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında da durum bundan farklı değildi. XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tüccarlarının çıkarlarını korumak, onların işlerini kolaylaştırmak amacıyla Akdeniz kıyılarında kurulan Osmanlı konsolosluklarına gayrimüslim tüccarlar atanmış, bu yüzden de dış ticarete daha da ayrıcalıklı bir hâle gelmişlerdi⁵. Yasak malların dışarıya satılmasında ve kaçak malların taşınmasında, yabancı devletlerin güvendiği müttefikler hâline gelen ve sadece kendi dindaş ve soydaşlarını meslek sahibi yapan bir politika izleyen gayrimüslimler, bu politikaları sayesinde Osmanlı'nın son zamanlarında müslümanlarla-gayrimüslimler arasında giderek artan sosyo-ekonomik uçurumun daha da artmasına ve müslümanlardan üstün bir duruma gelmelerini sağlamışlardı⁶.

II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki çeşitli alanlarda millîleşmeyi gerçekleştirmeyi amaçlamakta, bunlar arasında ekonomiyi millîleştirme faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Banka ve Anonim

Mebusanı'nda 259 mebusun 144'ü Türk, 84'ü Arap, 13'ü Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi olarak belirlenmiştir. Ali Güler; XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi), Ankara 1996, s. 51-52-53.

3. Ali Güler, a.g.e., s. 52-58.

4. Gayrimüslimler arasında Yunan tebası olan memur ve işçiler de bulunmaktadır. Halep demiryolu hattında 15 ad., Suriye hattında 3 ad., Adana hattında 22 ad., Şark hattında 13 ad., Anadolu hattında 42 ad., Aydın hattında ve değişik mesleklerde çalışanlar 125 ad olarak verilmektedir (B.A. 236). ATASE Arşivi; I. Dünya Harbi, Dolap No: 14-108, Dosya No 776/1492 Kl. No 320.

5. E. Tokgöz; a.g.e., s. 5-13; A. Güler; a.g.e., s. 98.

6. Ç. Keyder, E. Özveren, D. Quataert; a.g.e., s. 68-69.

şirketler kurarak sermaye sağlamak, yatırımlar yapmak, Şimendifer mektebi açmak, atölyeler kurmak, muhasebeci yetiştirme kursları düzenlemek faaliyetlerini hızlandırarak millî tüccar ve millî sanayici yaratmak isteyen İttihat ve Terakki, gayrimüslimlerin devleti tahrip ettikleri ve onların başta Yunanistan olmak üzere kendi millî devletlerine kazandıklarının çoğunu yardım olarak gönderdikleri gerekçesiyle gayrimüslim ticarethanelerinden alışveriş yapmama esasına dayanan "İslami Boykot" düzenlenmesinde öncülük ediyordu. Kapitülasyonları kaldırdığını I. Dünya Savaşına girmeden açıklayacak olan İttihat ve Terakki Hükûmeti aldığı bütün tedbirlere rağmen amaçladığı başarıya ulaşamıyordu⁷. Duyun-u Umumiye'nin varlığı, ayrıcalıklar tanınmış çok sayıdaki ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlarla, Avrupa şirketlerinin tekeldi bir siyaset izleyerek teknik bilgi ve becerilerinden Osmanlıyı faydalandırmamaları tamamen kendi kontrollerini devam ettirmek istekleri bu başarısızlığın sebepleri olmuştur. Gayrimüslimlerin ticari etkinlikleri azaltulamamış fakat az da olsa müslüman ticarethaneleri ve müslüman tüccarların sayısı giderek artmıştır⁸.

I. Dünya Savaşında İtilaf Devletlerine yenilerek Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayan Osmanlı Devleti, bu devletlerce işgal edilmiş, işgal öncesi kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye aracılığıyla yarı sömürge olarak denetim altında tutulan Osmanlı Devleti Anadolu topraklarının fiilen işgali ile tamamen yabancı yönetim altına girerek bağımsızlığını kaybetmiştir. İşgallere karşı başlatılan direniş Atatürk'ün önderliğiyle Türk Kurtuluş Savaşı hâline dönüşmüş bu savaş sonucunda işgallere son verilerek başarıya ulaşılmıştır. Savaşın kazanılmasından sonra Lozan Barış görüşmeleri başlatılmışsa da henüz barış antlaşması imzalanmadan Hükûmet "Bağımsız Millî Ekonomi" oluşturma faaliyetlerine yönelmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında toplanan Erzurum ve Sivas Kongrelerinde "Hıristiyan ahaliye, siyasî hakimiyet ve toplum dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez manda ve himaye kabul olunamaz. Milletimiz insani ve asri gayeleri tebcil, sınaî ve iktisadî hâl ve ihtiyacımızı takdir eder". Kararları yapılan mücadelenin amacını belirlerken, ileride gerçekleştirilecek ekonomik hamlelerin habercisi olmaktadır. Misak-ı Milli kararlarında da bu şekildeki ifadeler yer almakta ve "Millî ve İktisadî gelişmemizi mümkün kılmak amacıyla tam serbesti ve İstiklal sağlanması, siyasî, adlî, malî gelişmemize engel olan sınırlamaların kaldırılması gerekecektir."⁹ denilmektedir.

7. Zafer Toprak; İslam ve İktisad (1913), Toplum ve Bilim Dergisi, İstanbul 1985, Bahar-Yaz, s. 20-30, sh. 179, Leyla Kaplan; Sömürgeciliğe Karşı Oluşan Kadın Hareketleri ve Atatürk'ün Rolü (Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Gazi Magosa, Kıbrıs, 1955), C1, Ankara 1988, s. 498-499.

8. A. Güler; a.g.e., s. 53-53.

9. Kültür Bakanlığı; Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), C. I, Ankara 1981, s. 97-99, Belge No: 4, s. 132-133, B.N. 13.

Büyük Millet Meclisi aldığı bir kararla Osmanlı Hükûmetinin topladığı vergilere el koyuyor, Duyun-u Umumiye ve Tütün Reji İdaresinin topladığı vergilerin Ankara'da toplanmasını sağlıyordu. Tekalif-î Millîye Emirleri ile savaş harcamalarını karşılayacak kaynak bulunmasına çaba gösterilirken, mal ve hizmetlerin yerine getirilmesine yarayacak pek çok tedbir alınmıyordu¹⁰. Lozan Barış Antlaşmasının şartları görüşülürken İtilaf Devletlerinin kapitülasyonlarla diğer ayrıcalıkları kaldırmaya yanaşmalarını üzerine görüşmeler kesilirken, bu devletlerin isteklerine karşı bir misilleme olarak da toplanan İzmir İktisat Kongresinde "İktisat Misakı" kabul ediliyordu. Ülke ekonomisine nasıl bir yön verileceğinin kararlaştırıldığı İzmir İktisat Kongresinde, tam bağımsızlığın sağlanmasının şart olduğu ileri sürülerek, "Kan dökülerek kazanılan siyasî zaferin ne pahasına olursa olsun korunacağı" kamuoyuna açıklanıyor ve Millî Ekonomi oluşturulması ilkesi benimseniyordu¹¹.

Balkan, I. Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında genç nüfusunun büyük çoğunluğu ceplerde erimiş, evladını, eşini, kardeşini kaybeden parçalanmış aileler eli silâh tutamayan ihtiyarlar kadın çoluk-çocuk bir nüfus savaştan geriye kalmıştı. Eli silâh tutamadığı gibi saban da tutamayan bir duruma gelmiş yoksul muhtaç bir halk 1923 yılının Anadolu'sunun genel görünümü buydu. Her şeye muhtaç Anadolu'da ulaşım da son derece yetersizdi, tarlalar sürülemedi, atölyeler çalışmaz bir hâle gelmişti. Ayakta kalanlar ise gayrimüslimlerle, yabancı tebanın elinde olanlardı. Bu yüzden İzmir İktisat Kongresi sonrası ülkede genel bir ekonomik savaş başlatılmış, Lozan Barış Antlaşmasında kapitülasyonların kaldırılmasıyla rahat bir nefes alınmıştı. Artık kalkınma hamlesi başlatılabildi. Fakat şimdi ortada bir mesele daha vardı. İhanetlerin cezalandırılacağı korkusuyla Yunan askerlerinin peşine takılarak ülkeyi terk eden veya mübadeleyle yurt dışına çıkartılan gayrimüslimlerin ellerinde tuttukları el sanatları, ticaret ve sanayi alanlarında ortaya çıkan boşluğu doldurmak. Tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan sanayi ve ticareti gayrimüslimlerin tekelinde olan ümmetçi bir Osmanlı Devletinden üniter-ulus modelini benimseyen yeni bir devlete geçilmişti. Ülkedeki müslüman-Türk nüfus sadece ilkel tarım bilgisine sahipti. Ülke ekonomisini sanayileştirmek, üretim faaliyetlerini artırarak yarı sömürge olmaktan kurtulmak girişimlerini sürdüren hükûmet zor durumdadır. Bunların yanı sıra kapitülasyonlarla diğer ayrıcalıklarının kaldırılmasını hazmedemeyen Avrupalı devletler sermaye ve bilgi akışını engellemekte, Anadolu'da yapacakları yatırımlar ve sağlayacakları sermaye için yeniden ayrıcalıklar tanımalarını istemekte ve kabul edilemeyecek şartlar ileri sürmektedirler.

Zor günler geçirmekte olan ülkede ekonomiyi canlandıracak tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Bunlardan biri ülke dışında bulunan meslek

10. E. Tokgöz; a.g.e., s. 15.

11. E. Tokgöz; a.g.e., s. 20-21.

sahibi Rumlardan yararlanma teklifidir. 28.5.1340 (1924) tarihli bir kararnamede; "Aksam-ı memâlikimizin ekserisinde ve bahusus Bahr-i sefid sevâhilinde ihtisasa mütevakkıf ve şimdiye kadar ekseriyetle Rumlar tarafından yapılmış olan bazı sanatların ve ezcümle süngercilik, balıkçılık, dalyancılık, kömürcülük, motor ve değirmencilige müteallik bir takım fenni, inşaat ve imalat ustacılık ve kalfacılığı gibi sanayi-i mahdûdedin Rumların mübâdeleye tabi tutulması hasebiyle memleket dahilinde mütehassısları kalmadığından akâmete mahkum olduğu ve memleketin faaliyeti iktisâdiyyesine sekte iras eylediği cihetle muvakkaten mütehassıs celbine müsaade edilmesi zımında müteaddit müracaatlar vuku bulmakta ve müsaade edilmediği takdirde bir çok zararlara maruz kalınacağı ve hazine-i hükümetinde muazarır olacağı dermeyeran kılınmakta olduğundan mübâdeleye gayr-i tâbi İstanbul ahalisinden veyahut İtalya'nın taht-ı idaresinde bulunan Cezayir Bahr-i Sefidinde sakin İtalya tâbiyetinde bulunan Rumlardan evvelce Anadolu toprağında bulunup alvâl-i mesluk kimselerden olmamak ve her türlü hareketlerine müteahhitleri tarafından tekeffül edilmek ve ailelerini getirmemek ve hizmetinin nihayetinde hemen memleketi terk etmek şartıyla münasip miktarda mütehassısın celbine ruhsat verilmesi muvafık olup olmayacağına tahtı karara alınmasına mütedair Dahiliye Vekaleti celilesinin 25.5.340 tarih ve Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 17319/282-13798 numaralı tezkiresi İcra Vekilleri Heyetinin 25.5.340 tarihli içtimanda lede't tezekkür mübâdele muamelesi henüz hitam bulunmadığından mübadeleye tâbi olmuş mıntıkalara Rumlardan kimsenin bir vesile ile getirilmemesi takarrur etmiştir". İfadesi ile teklifi red eden ve ülkenin içinde bulunduğu zor duruma rağmen gayrimüslimlerin dönmesine izin vermeyen kararnamede: Türkiye Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal, Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım, Adliye Vekili Mustafa Necati, Dahiliye Vekili Recep, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik, Maarif Vekili Vasıf, Nafia Vekili Süleyman Sırrı, Ziraat Vekili Zekai, Ticaret Vekili Hasan Hüsnü, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Refik, Mübâdele, İmar ve İskân Vekili Mahmut Celâl imzaları bulunmaktadır¹².

Alınan tedbirlerle ellerinde sermaye bulunanların bu sermayeyi birleştirip ticaretle uğraşmaları, iş yerleri açmaları sağlanırken, verilen kredilerle de iş sahaları açılmasına çaba gösterilmektedir. Mübadelenin dışında tutulan gayrimüslimlere kolaylıklar tanınarak onların işlerini muhafaza etmelerine ve genişletmelerine izin verilmekte, hatta mübadele ile ülke dışına giden gayrimüslimlerin mallarını ülkede kalan dindaşlarına satmalarına göz yumulmaktadır.

Bütün bu çabalara rağmen beklenen düzeyde bir kalkınma gerçekleştirilememektedir. Bu yüzden Türkiye Cumhuriyeti Devleti hammaddesi ülkede bulunan sanayileri kurmak amacıyla başlattığı girişimlerde Hol-

12. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; "Azınlıklar Dosyası" K 6/2/8/588.

landa, Belçika, Almanya, Romanya, Bulgaristan ve Sovyetler Birliğinden yararlanmakta, buralardan getirdiği vasıflı elamanları çalıştırmakta veya onlara açtığı kurslarla çeşitli alanlarda vasıflı Türk işçisi yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Örneğin şişe-cam fabrikasının kurulmasından sonra fabrikanın düşük kapasite ile çalışmasını önlemek için Romanya ve Bulgaristan'dan uzman işçiler getirilirken, 1932 yılında da devletin çeşitli dairelerinde 300 Macar teknik eleman çalıştırılmaktadır. Çalışan müteahhit firmaların tamamı yabancıdır. Yapılan plânların gerçekleştirilmesinde de kaynak ve teknik yardımın bir kısmı Sovyetler Birliği'nce sağlanmaktadır.

Alınan tedbirlere rağmen 1929 ekonomik bunalımı sırasında ülkemizdeki¹³ gayrimüslim azınlıklar ekonomiyi zarara uğratmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Merkez Bankası gibi hareket eden Osmanlı Bankası ile karşılıklı çıkar ilişkileri içerisinde bulunan ve ithalatı azaltmak girişimlerinin aksine ithalatı artıran gayrimüslim tüccarlar, dış ticaret açığının alınan bütün tedbirlere rağmen artmasına sebep olmuşlardır¹⁴. Devletin ihracatı artırma girişimleri beklenen sonucu vermeyince tarım ürünleri fiyatlarında düşüş olmuş, Aşar vergisinin kaldırılmasına rağmen bu gelişmelerden etkilenen köylülerimizin durumu kötüleşmiş, Türkiye'nin üstlendiği dış borçların ödenmesinin yanında gerçekleştirilmeye çalışılan yatırım hamlelerinde kaynak bulma sıkıntısı giderek artmıştı. Bu gelişmeler üzerine Türkiye'nin iktisat politikasında değişiklikler yapılarak, kalkınma ve sanayileşmenin olumsuz etkilenmesini önlemek için Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan liberal iktisat politikasından vazgeçilerek Devletçilik politikası izlenmesi kararlaştırılmıştır.

13. E. Tokgöz; a.g.e., s. 25-39-45.

14. E. Tokgöz; a.g.e., s. 25.